

УДК 340.11

Ляшенко Р.Д.

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ПРЕЗУМПЦІЙ В ПРАВІ

У статті автор досліджує загальнотеоретичні проблеми функцій презумпцій у праві, що включає їх роль, завдання та цінність для права. Окрему увагу приділено аналізу функцій презумпцій у процесуальній діяльності.

Ключові слова: функції, презумпції, тягар доказування, процесуальна економія.

Серед актуальних, але недостатньо висвітлених питань у правовій науці є проблема функціонального призначення презумпцій у праві. У юридичній термінології «презумпція» – означає припущення про визнання юридичного факту (обставини) достовірним, поки не буде доведено протилежне. Презумпції у праві здійснюють суттєвий вплив на суспільні відносини шляхом реалізації своїх функцій та завдань соціально-нормативного регулювання. Глибокому аналізу поняття «функції» було піддано відносно дослідження ролі та призначення права в цілому, водночас, поза увагою науковців залишається проблема з'ясування функцій презумпцій у праві, як особливого засобу правового регулювання, але окремі аспекти цього питання розглядалися у працях Ю.О. Серікова, В.К. Бабаєва, І.А. Лібус, А.П. Гуляєва та інших дослідників. Проблема дослідження функцій презумпцій у праві має теоретичне і практичне значення, оскільки є невід'ємною частиною теорії права і пов'язана з питаннями про поняття, ознаки, види презумпцій, крім того, вони встановлюють особливий порядок здійснення правосуддя, що є важливим для практики.

Основною метою цієї статті є дослідження та аналіз основних функцій презумпцій у праві, що передбачає з'ясування їх ролі, завдань та значення у праві.

Поняття «функції презумпцій у праві» включає їх зміст та призначення. До змісту поняття «функції презумпцій у праві», окрім мети, входить категорія «завдання». Суть завдань презумпцій у праві полягає у реалізації суб'єктами правотворчості та правозастосування своїх повноважень. Завдання презумпцій у праві можна визначити, як засіб досягнення кінцевої мети кожною окремою презумпцією чи презумпціями в цілому.

Мета використання презумпцій полягає у досягненні формальної визначеності права, більшої стабільності суспільних відносин і регулюванні суддівського розсуду, так як в одних випадках презумпція може повністю виключати будь-який розсуд, а в інших – обмежити його в установлених межах [1, с. 95].

Соціальне призначення презумпцій полягає у тому, що вони складаються історично або ж цілеспрямовано встановлюються. Вони спрямовують поведінку людей, вносять однаковість у регулювання суспільних відносин. У цій площині лежить питання про політичне значення презумпцій, що передбачає відношення держави до людини. Так, у частині 5 ст. 12 ЦКУ закріплено презумпцію добросовісності, яка визначає, що якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або

нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом. Закріплюючи дану презумпцію, і надавши їй роль принципу у цивільних правовідносинах, законодавець показав відношення держави до суб'єкта правовідносин, як до чесного та порядного члена суспільства, але свідомо передбачив можливість спростування цієї презумпції лише у судовому порядку.

Тому, політичне значення презумпцій обумовлене необхідністю реалізації державних цілей, які спрямовані на розвиток та зміцнення демократичної, соціальної, правової держави.

Окремим аспектом характеристики функцій презумпцій у праві є їх цінність. Цінність будь-якого явища визначається характером і наслідками його впливу на суспільні відносини. Цінність презумпцій полягає у їх корисності для окремого індивіда чи для держави в цілому. Соціальна цінність презумпцій полягає у тому, що вони сприяють розвитку суспільних відносин, вносять стабільність і порядок у ці відносини. Презумпції виступають у свідомості суб'єкта як істина, певний регулятор поведінки, вони нормативно закріплюють найбільш значущі для людини і суспільства відносини, втілюють єдиний підхід до життєво важливих ситуацій, зменшують кількість конфліктних ситуацій.

Інструментальна цінність презумпцій зводиться до того, що презумпції виступають в якості інструменту для вирішення різних завдань правового регулювання. Як інструмент, презумпції використовують різні суб'єкти – судді, слідчі, громадяни тощо. Потреба юридичної практики в презумпціях визначається труднощами, а інколи неможливістю довести наявність обставин, від яких залежить існування правовідносин, наявність у людей суб'єктивних прав і обов'язків [2, с. 199-200].

Таким чином, ціннісний вимір презумпцій у праві повинен враховувати їх різноманітний внутрішній зміст, форми закріплення у законодавстві та особливості застосування при вирішенні конкретної справи.

Важливим є питання про роль презумпцій у правовому регулюванні. Як правило, у юридичній літературі немає заперечень, що презумпції виконують роль принципів права та є засобами юридичної техніки.

До презумпцій-принципів права, відносять загальноправові презумпції, що діють у різноманітних галузях права. Серед них слід виділити: презумпцію істинності та цілеспрямованості державного правового акту, у відповідності з якою всі нормативно-правові акти припускаються такими, що правильно відображають суспільні відносини; презумпцію правосуб'єктності учасників правовідносин; презумпцію добропорядності громадян; презумпцію знання законів суб'єктами права; презумпцію невинуватості особи; презумпцію законності та справедливості судових рішень.

Відсутність названих презумпцій у праві створило б труднощі та зумовило б необхідність у кожному випадку перевіряти істинність і цілеспрямованість тієї чи іншої правової норми, наявність правоздатності та дієздатності у громадян, факт добропорядної поведінки суб'єктів права, знання ними законів.

Презумпції як засоби юридичної техніки за своєю значущістю не досягли рівня презумпцій-принципів. Їх роль набагато скромніша, але тим не менше вона важлива. До таких презумпцій відносяться: презумпція батьківства; презумпція рівності часток

майна подружжя; презумпція смерті особи; презумпція відмови позивача від позовних вимог, який двічі не з'явився без поважних причин на судові засідання та ін. Такі презумпції можуть мати як матеріально-правове, так і процесуальне значення, допомагаючи вирішити справу по-суті, скорочуючи та спрощуючи процес доказування.

Для більш глибокого з'ясування функцій презумпцій слід виходити із того, що вони є елементом системи права, і їм властиві основні функції права, а саме: регулятивна і охоронна.

Регулятивна функція презумпцій пов'язана з реформуванням правового регулювання практично у всіх сферах суспільних відносин, а також з появою принципово нових сфер правового регулювання, зокрема, презумпції з'явилися у фінансовому, податковому, антимонопольному законодавстві. Як зазначає О.А. Кузнєцова, презумпції направлені на подолання прогалин у законодавстві, вони „заощаджують” правове регулювання, спрощують і зменшують нормативно-правовий масив, служать способом подолання стану невизначеності у правовому просторі [3, с. 64].

Охоронна функція презумпцій передбачає те, що вони є способом нормативно-організаційного впливу на суспільні відносини з метою їх охорони та упорядкування. Так, у кримінальному праві при притягненні особи до кримінальної відповідальності діє презумпція невинуватості – вину обвинуваченого доказує державний орган, сам же він звільняється від необхідності доводити свою невинність. У цивільному праві діє інша презумпція – вини особи, що завдала шкоду, згідно з якою: особа за наявності об'єктивної сторони правопорушення вважається винною, поки не доведе протилежне. Обидві презумпції є засобом захисту інтересів особи, її особистих і майнових прав [4, с. 425-426]. На думку М.С. Шакарян, презумпція вини встановлена з метою полегшити процесуальне становище потерпілого, реально гарантувати йому відшкодування шкоди. На думку А.П. Гуляєва, принцип презумпції невинуватості не лише відображає суб'єктивне право громадянина вважатись невинним, але й набуває імперативного характеру для посадових осіб, наказує їм від імені держави вважати невинним кожному людину, поки інше не буде доведено у встановленому порядку. Вона є проявом поваги до честі і гідності громадян і в той же час зобов'язує посадових осіб, обвинувачувати і притягувати до юридичної відповідальності, маючи на це вагомі підстави [5, с. 34-35].

Таким чином, кожна презумпція, що формулюється законодавцем спрямована на захист різноманітних інтересів, прав і свобод суб'єктів правовідносин – в цьому полягає реалізація охоронної функції за допомогою презумпцій.

У більшості праць зарубіжних дослідників проблема презумпцій розглядається як процесуальне питання. Так, С. Венегас зазначає, що категорія презумпції належить до процесуальної сфери [6, с. 62]. С. Мовеллан визначає презумпцію як процесуальне правило, яке має доказову силу і дає можливість оцінити доказ [7, с. 49]. Все ж, сфера функціонального призначення презумпцій не може обмежуватись лише процесом. Але, те, що у процесуальній діяльності презумпції найбільш активно можуть себе проявити – є беззаперечним.

Ю.О. Серіков, вперше порушив проблему дослідження процесуальних функцій презумпцій. Презумпції самостійно чи разом з іншими засобами здатні досягти основних цілей судочинства, а саме: захисту порушених прав і законних інтересів осіб,

зміцнення законності і попередження правопорушень, формування шанобливого ставлення до закону та суду тощо [8, с. 103]. На його думку, презумпціям властиві такі процесуальні функції: визначення факту щодо предмету доказування; звільнення сторони від доведення факту, що презюмується; функція процесуальної економії; імперативна.

Функція встановлення фактів, що входять в предмет доказування продиктована презумпцією, яку реалізовує правозастосовник не лише під час розгляду справи у судовому засіданні, але й до початку розгляду справи, під час вивчення матеріалів справи. При цьому слід враховувати, що презумпція складається з базового та презюмованого фактів. Для того, щоб застосувати у процесі факт, що презюмується, необхідно спочатку перевірити наявність умови, що породжує цей факт, тобто існування базового факту або ж сукупності таких фактів. Наприклад, у ст. 46 ЦКУ встановлено презумпцію смерті особи, згідно з якою фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, – протягом шести місяців. У п. 4 ст. 46 ЦКУ зазначено, що порядок оголошення фізичної особи померлою встановлюється ЦПКУ. У ст. 248 ЦПКУ зазначено, що суд до початку розгляду справи повинен встановити осіб (родичів, співробітників тощо), які можуть дати свідчення про фізичну особу, місцеперебування якої невідоме, а також запитує відповідні організації за останнім місцем проживання відсутнього (житлово-експлуатаційні організації, органи внутрішніх справ або органи місцевого самоврядування) і за останнім місцем роботи про наявність відомостей щодо фізичної особи, місцеперебування якої невідоме. Таким чином, умовами для встановлення презумпції смерті є: відсутність фізичної особи у місці її постійного проживання протягом трьох років; довідки щодо відомостей про особу з житлово-експлуатаційної організації, органів внутрішніх справ або органів місцевого самоврядування та з місця роботи; свідчення родичів та свідків, які знали особу. Ці факти є базовими фактами, на основі яких формується факт, що презюмується.

По-іншому розглядається проблема включення у предмет доказування факту, що презюмується і безпосередньо залежить від характеру спірних правовідносин, від того, що є предметом судового розгляду. Наприклад, якщо предметом судового розгляду є позов про стягнення аліментів з батька неповнолітньої дитини, то питання про визнання батьківства не буде розглядатись. В даному випадку достатньо буде перевірити лише базові факти, які становлять основу презумпції батьківства, а саме: коли було зареєстровано шлюб між подружжям та рік народження дитини [9]. Відтак, факт, що презюмується не буде включатись у предмет доказування. І, навпаки, якщо предметом судового розгляду є позов про встановлення батьківства, то, факт, що презюмується буде становити предмет доказування [10].

На основі аналізу законодавства та судової практики, ми доходимо до висновку, відповідно до якого, факт, що презюмується обов'язково включається у предмет доказування, якщо презумпція прямо стосується предмету розгляду по справі, а якщо стосується опосередковано – то, достатньо довести наявність фактів, які становлять основу презумпції.

Отже, встановлення фактів, які повинні бути предметом доказування, є однією із функцій презумпцій, яка сприяє встановленню істини у справі, що є кінцевою метою правосуддя.

Важливою функцією презумпцій у процесі є розподіл тягаря доказування. Тягар доказування – це обов'язок обґрунтування доказів, що покладається на певного суб'єкта [11, с. 455]. На думку Л.П. Смишляєва, значення презумпцій у процесі, повністю вичерпується проблемою розподілу обов'язків по доказуванню між сторонами. Саме за допомогою презумпцій законодавець вказує, які факти повинен доказувати позивач, а які відповідач [12, с. 22]. Зазначимо, що більшість презумпцій, які містяться у законах передбачають умови спростування. Відтак, закріплений у ст. 62 Конституції України принцип презумпції невинуватості визначає, що ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину, а обов'язок по доведенню вини лягає на сторону обвинувачення; ст. 1166 ЦКУ передбачає, що особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини.

Вважаємо, що звільнення сторони від доказування є складовою частиною функції розподілу обов'язків по доказуванню. Наприклад, позивач по справі про стягнення аліментів на дітей, що народжені в зареєстрованому шлюбі, не зобов'язаний доводити факт батьківства. Цей факт презюмується. Якщо відповідач вважає запис батьківства недійсним, на нього покладається обов'язок довести факти, які свідчать про недійсність цього запису.

Отже, у процесі доказування презумпції перерозподіляють обов'язки по доказуванню таким чином: сторону, на користь якої встановлена презумпція – звільняє від доказування факту, що презюмується, (але не позбавляє права надавати докази та обґрунтовувати факти), а на іншу – покладає тягар спростування презумпції.

Функція процесуальної економії дозволяє економити засоби і час суду під час розгляду справ. Застосування презумпцій у процесуальній діяльності пов'язано з принципом процесуальної економії, який означає, що суд при розгляді справ повинен найбільш доцільно використовувати процесуальні засоби для справедливого і швидкого розгляду справи. Проте економію часу і засобів суду не можна розглядати як самоціль. Дотримання даного принципу сприяє досягненню істини по справі з якнайменшими витратами, без цієї умови економія часу і засобів не була б виправдана, і кінець кінцем, поступилася б місцем значному затягуванню у прийнятті рішення по справі.

Ще однією функцією презумпцій є їх обов'язковість для суду, але вона властива лише законним презумпціям. Наприклад, законодавчо сформований в Україні принцип презумпції невинуватості вимагає: 1) неупередженості з боку суду щодо підсудного; 2) надання можливості захищатись всіма передбаченими законом способами, як особисто, так і з допомогою захисника; 3) покладення тягаря доказування вини особи на сторону обвинувачення; 4) тлумачення всіх не усунутих сумнівів щодо вини особи на її користь. На думку О.Ю. Панасюк, більше 80% суддів апіорно розглядають кожного підсудного як злочинця. Виникнення обвинувальної установки у структурі ціннісних орієнтацій особистості судді детерміновано факторами, вплив яких практично не контролюється свідомістю суддів [13, с. 79]. Адже у переважній більшості випадків, вина осіб, яких попереднім розслідуванням було обвинувачено у вчиненні злочину, підтверджувалась.

З огляду на вищезазначене, закріплення за законними презумпціями імперативної функції є цілком виправданим. А розгляд справ повинен відбуватись в умовах законності та неупередженості з боку суддів.

По-іншому розглядається питання про застосування суддями фактичних презумпцій, які є не обов'язковими, в силу їх не закріплення у нормах права. Як зазначає С.М. Стахівський, у своїй діяльності суддя повинен керуватися не лише вимогами правових норм, а й практичним, життєвим досвідом. Тобто, суддя враховує і використовує ті факти, істинність яких вже доведена, підтверджена раніше. Аналізуючи ту, чи іншу подію, явище, він оцінює його з позицій власного життєвого досвіду. Саме так формується внутрішнє переконання, яке цілком реально впливає на прийняття рішення по справі. Практична діяльність у сфері судочинства є неможливою без використання фактичних презумпцій, які дозволяють: по-перше, осмислено і цілеспрямовано відбирати необхідний фактичний матеріал; по-друге, попередньо його оцінювати; по-третє, правильно планувати хід подальшого дослідження обставин справи [14, с. 71-72].

Таким чином, законні презумпції у процесі доказування виконують імперативну функцію, слугуючи загальнообов'язковим правилом для суддів, а фактичні – оціночну, адже, на основі знань та професійного досвіду, вони дозволяють оцінити відносність, допустимість, достовірність доказів, повноту дослідження джерела доказової інформації, достатність доказів для формулювання висновку.

Отже, функціональне призначення презумпцій у праві включає мету, роль і завдання функцій презумпцій у праві. Цінність презумпцій пояснюється характером і наслідками їх впливу на суспільні відносини. Основними функціями презумпцій у праві є регулятивна та охоронна. Функціями, які реалізують презумпції у процесуальній діяльності є встановлення фактів, що входять в предмет доказування; перерозподіл обов'язків по доказуванню; функція процесуальної економії; імперативна та оціночна. На основі вищевикладеного, ми можемо визначити, що функції презумпцій у праві – це такі напрями їх впливу на суспільні відносини, потреба у здійсненні якого породжує необхідність існування презумпцій як одного із засобів правового регулювання.

Список використаних джерел та література:

1. Рарог А.И., Грачева Ю.В. Законодательная техника как средство ограничения судейского усмотрения / А.И. Рарог, Ю.В. Грачева // Государство и право. — 2002. — № 11. — с. 93—100.
2. Спиридонов Л. И. Теория государства и права: Учебник / Л.И. Спиридонов. — М.: „Фирма Гардарика”, 1996. — 304с.
3. Кузнецова О.А. Презумпции в гражданском праве. — 2-е изд., испр. и доп. / О.А. Кузнецова. — СПб.: Издательство „Юридический центр Пресс”, 2004. — 347 с.
4. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов и факультетов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. — М.: Издательская группа ИНФРА • М—НОРМА, 1997. — 570 с.
5. Гуляев А.П. Социально-политический аспект презумпции невиновности / А.П. Гуляев // Советское государство и право. — 1988. — № 4. — с. 29—36.
6. Venegas S.A. Presunciones y ficciones en el impuesto sobre la renta de las personas físicas en México / S.A. Venegas. — México:Universidad nacional autónoma de México, 2007. — 492 p.
7. Movellán S.Á. La prueba por presunciones. Particular referencia a su aplicación judicial en supuestos de responsabilidad / Sanchez de Movellán, Pedro Álvarez. — Granada, 2007. — 224 p.

8. Сериков Ю.А. Процессуальные функции правовых презумпций в гражданском судопроизводстве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Юрий Алексеевич Сериков — Екатеринбург, 2005. — 227 с.
9. Див.: Рішення Кіровського районного суду м. Кіровоград від 05.01.2009 р. №2-7212/08; Рішення Чугуївського міського суду Харківської області від 09.01.2009 р. № 2-330/09 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
10. Див.: Рішення Борщівського районного суду Тернопільської області від 03.01.2008 р. № 2-19\08 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
11. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / [Зайчук О.В., Заєць А.П., Журавський В.С. та ін.]: відп.ред. О.В. Зайчук. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 685 с.
12. Смышляев Л. П. Предмет доказывания и распределение обязанностей по доказыванию в советском гражданском процессе / Л.П. Смышляев. — М.: Изд-во МГУ, 1961. — 47 с.
13. Панасюк А.Ю. "Презумпция виновности" в системе профессиональных установок судей / А.Ю. Панасюк // Государство и право. — 1994. — № 3. — с. 70—79.
14. Стахівський С.М. Роль презумпцій у процесі доказування / С.М. Стахівський // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2005. — № 4. — с. 71—77.

Ляшенко Р.Д. Функциональное назначение презумпций в праве.

В статье автор исследует общетеоретические проблемы функций презумпций в праве, что подразумевает их роль, задачи и ценность для права. Отдельное внимание уделяется анализу функций презумпций в процессуальной деятельности.

Ключевые слова: функции, презумпции, бремя доказывания, процессуальная экономика.

Lyashenko R. D. The functional purpose of presumptions in the law.

In article the author investigates general-theoretical problems of functions of presumptions in the law, that means their role, tasks and value for the law. The separate attention is given to the analysis of functions of presumptions in procedural activity.

Key words: functions, presumptions, burden of proof, procedural economy.

Надійшла до редакції